
İslam, İktisat, Ordu ve Reform: Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk İktisat Eseri ve Tarihsel Bağlamı (Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî)

Deniz T. Kılınçoğlu

İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, VIII+278 sayfa.

ISBN 9786053995333

Son dönemde Osmanlı iktisadî düşünce tarihi çalışmalarına önemli katkılar sunan Deniz T. Kılınçoğlu, 2015'te yayımlanan *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire* kitabının ardından Kasım 2018'de İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndan çıkan *İslam, İktisat, Ordu ve Reform* kitabıyla katkılarında bir yenisini daha ekledi. XIX. yüzyılın ortalarına doğru yazıldığı tahmin edilen ve müellifi tespit edilememiş bir risalenin (*Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî*) incelendiği bu kitap, ileri sürdüğü iddialarla dikkat çeken bir çalışmadır. Temel amacı askerî reform için gerekli malî ve iktisadî kaynakları yaratma meselesine kalıcı çözümler bulmak olan (s. 48) risale, Kılınçoğlu'na göre yararlandığı kaynaklar, metod ve içerik itibarıyla Osmanlı coğrafyasında modern anlamda yazılmış ilk iktisat eseridir. Yazara göre, askerî-iktisadî sorunları modern iktisat disiplini çerçevesinde ele alması, yararlandığı muhtemel Batı kaynakları ve aynı zamanda gelenekten istifade ediyor olması, risaleyi özgün bir konuma taşımaktadır.

Giriş, beş bölüm, sonuç ve çeviri metinden oluşan kitapta, Kılınçoğlu *Risâle-i Tedbîr-i 'Umrân-ı Mülkî*'yi tarihsel ve fikrî bağlamı içerisinde karşılaştırmalı incelemeye tâbi tutuyor. Eserin yazıldığı dönemin askerî-iktisadî şartları ve entelektüel arka planını ele alıyor. Metni hem kendi bağlamında inceleyen hem de farklı metinlerle kıyaslayan Kılınçoğlu, risalenin Jean-Baptiste Say ve Adam Smith'in eserleri ve fikirlerinden etkilendiğini ileri sürüyor. Bu bağlamda yazar, risalenin kaynakları, içeriği ve argümanları ile birlikte ilk modern iktisat çalışması; aynı zamanda "İslamî iktisat" yazınının erken bir örneği olarak sunuyor.

Birinci bölüm ("Elyazması Hakkında"), risalenin yazarı ve tarihine dair ihtimalleri irdelemenin yanında yazma nüshanın yolculuğu ve muhtemel kaynaklarından bahseder. Bu bölümde, yazmanın içeriği/teknik özellikleri verilmiş ve olası telif tarihine dair ihtimaller tartışılmıştır. Kılınçoğlu, yaptığı inceleme sonucunda eserin telif tarihini neredeyse kesin olarak tespit ettiğini ileri sürmektedir. Bu bölümde asıl üzerinde durulması gereken kısım ise risale müellifine ait incelemelerdir. Kılınçoğlu, Mehmed Esad Efendi gibi birkaç muhtemel kişi ve çeşitli kurum bağlantıları üzerinden tahminler yürütse

de risalenin müellifini tespit edememektedir. İnceleme birkaç muhtemel müellifi elese de, risalenin olası yazarlarının hepsinin irdelenmemesi çalışmanın zayıf yönü olarak ele alınabilir. Söz gelimi dönemin meşhur layiha yazarı Keçecizâde İzzet Molla'nın risaleyi yazmış olması ihtimal dahilindedir. En azından bu gibi ihtimallerden niçin bahsedilmediğini bilmek, okuyucuyu ikna etmeye yardımcı olacaktır. Çalışmada müellif tespit edilebilseydi, ileriki bölümlerde karşımıza çıkacak esaslı iddiaların doğruluğu, müellifin entelektüel biyografisine de ulaşılmak suretiyle daha kesin olarak test edilebilirdi.

İkinci bölümde yazar (“İktisat, Ordu ve Devlet”), askerî dönüşüm ile modern ekonomi bilimi arasındaki ilişkiyi ele alır ve risalenin bu bağlamdaki önemini inceler. Risalenin nüfus konusuna ayrılmış beşinci bölümünün Thomas Malthus'dan ve Jean-Baptiste Say'den alındığı tezi ilgi çekicidir. Bununla birlikte, her ne kadar ana argümanların Malthus ve Say'den alındığı söylene de, risale müellifinin ne Malthus'un nüfus teorisini ne de Say'ın iktisat bilimiyle ilgili teorisini benimsediği söylenebilir. Bu anlamda risale, alıntılarını inkâr etmemekle birlikte “ana argümanın” bu eserlerden alındığı iddiasını desteklemekten uzaktır. Zira Kılınçoğlu'nun da vurguladığı gibi, risale, Malthus'un karamsar nüfus teorisini benimsemez. Ayrıca iktisat biliminin ortaya çıkışında ateşli silahlar ve sürekli orduların baş rolü oynadığı iddiası da Say'de mevcut değildir.

Üçüncü bölümde (“Tarihsel ve Düşünsel Bağlam”) Kılınçoğlu, risalenin temel meselesi olan askerî reform tartışmalarını tarihsel bağlamına oturuyor. Osmanlı Devleti'nde askerî reformun seyrini özetleyen yazar, siyasî ve askerî elitin gündemini bir asırdan uzun süredir meşgul eden yenileşme tartışmalarına değinip risalenin bu süreçteki yerini aydınlatıyor. Yazara göre *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-i Mülki*, kendisinden önceki reform tezlerine benzese de esasen bir epistemik kırılmayı barındırmaktadır. Zira yazara göre “önceki metinlerin el yordamıyla üretilmiş ve çoğu zaman bir programdan yoksun fikirlerinin aksine risale, yerel ve geleneksel kaynaklar ve kaygılar kadar Avrupa kaynaklı yeni pozitif paradigma üzerine inşa edilmişti” (s. 46). Kılınçoğlu, ne askerî harcamalar kaynaklı malî sorunların ne de bunun üzerine yazılmış layihaların yeni olduğunu teslim etmektedir. Risaleyi önceki dönem metinlerinden ayıran şey, savunmacı modernleşme (*defensive modernisation*) örneği olmasının ötesinde Avrupa kaynaklı pozitif bilimsel paradigma üzerine inşa edilmiş olmasıydı (s. 46.) Bu bölümde belirtilmesi gereken iki husus var. İlki, erken dönem İslam kaynaklarının birikimiyle oluşmuş ve Osmanlı özelinde XV. yüzyılın sonundan itibaren yazılagelen siyasetnameler ve nasihatnamelerin “el yordamıyla üretilmiş program yoksunu” kategorisine dahil edilmesi tehlikesidir. Çünkü bu eserler, siyasî, askerî ve malî sorunları

bütünlük içerisinde ele alan, önceki dönemlerin birikimi, cârî durum ve politika önerileri taşıyan ciddi ve “programlı” eserlerdir. İkincisi ise, yazarın bu bölümde vurguladığı bilim ve metoda atfedilen yüksek değere rağmen kavramların müphemliğidir. Risale ile önceki ilgili literatürü ayıran, metnin kendisi değil atfedildiği nesebi ise, bu bilimsellik kriterleri açısından soru işareti konulması gereken bir yaklaşımdır. Bu bağlamda belki yazar, bilimden ve metoddan kastını izah etmiş olsa, risalenin bu literatürden hangi yönüyle daha programlı, sistemli veya metotlu olduğu okuyucunun değerlendirmesindeki şüphelere karışmayabilirdi. Zira bu haliyle ya risalenin muhtevası abartılmış, yahut önceki dönem eserlerin hakkı teslim edilmemiş gözükmektedir. Risalenin, Avrupa usullerini savunduğu, bunları savunurken de İslamî değerlerin kaybolacağına dair kaygılar taşımadığı bilgisi ise üzerinde durulması gereken bir görüştür.

“İktisat ve Reform” başlıklı dördüncü bölümde yazar, risalenin kullandığı iktisat bilgi ve terminolojisinin temelde İbn Haldun - Adam Smith sentezi olduğunu iddia eder. *Risâle-i Tedbîr-i ‘Umrân-ı Mülkî*, Adam Smith’e ait olan ve Avrupa-merkezci aydınlanmacı görüşünün temelinde yer alan modern devlet için modern, güçlü ve sürekli askerî gücü mümkün kılacak bir reformun şart olduğunu kabul eder. Smith’e ait olan ve iktisat biliminin güçlü orduyu var edeceği tezini kabul eden müellif, risale aracılığıyla bunu Osmanlı’ya uyarlama çabasıdadır (s. 57).

Risaledeki reform anlayışının İbn Haldun’un düşünceleri ve kavramları ile harmanlanmış fakat daha çok Aydınlanmacı Avrupa merkezci iktisat temelli bakış açısının ürünü olduğu iddia edilir (s. 66). İbn Haldun’un terminolojisinden yararlandığı anlaşılan risale müellifinin bedâvet karşısında hadâreti/medenîliği savunmasını doğrudan dönemin aydınlanmacı zihni dönüşümü ile ilişkilendirmek ilgi çekici fakat ihtiyatla yaklaşılması gereken bir tutumdur.

Risalede yer alan iktisat ilmiyle yerleşik hayata geçiş ve ihtiyaçların toplumsal yapıya göre değiştiği gibi vurgular İbn Haldun etkisine kanıt olabilir. Bununla birlikte ihtiyaç kategorileri gibi tasniflerin İslam düşünce geleneğinde İbn Haldun’dan çok öncesine kadar gittiği bilinmektedir. Özellikle fıkıh ve usûl-i fıkıh literatürü incelendiğinde bu kategorilerin erken dönemden itibaren var olduğu görülür. İbn Haldun’un, genelde dönemin fikir dünyasını özelde risale müellifini etkilediğine şüphe yoktur. Yine de bu bölümde Kılınçoğlu’nun İbn Haldun’a fazla vurgusu, risale müellifininkinden ziyade modern literatürde erişilebilen kaynak sayısına işaret ediyor gibi görünmektedir. Osmanlı bünyesinde birikmiş fıkıh, siyaset, nasihat literatürlerini kolayca atlayıp aralarında dört yüzyıl olan iki düşünürün sentezinden ibaret

görmek, okurda çalışmanın derinliği hakkında şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca Kılınçoğlu, risalenin özelliklerini açıklarken büyüme, kalkınma, millî gelir ve beşerî sermaye gibi kavramlardan yardım almaktadır. Bu tercih olguları okuyucunun zihnine yaklaştırmak için yapılmış dahi olsa, bu çok yeni ekonomi kavramlarını o döneme taşımak bilimsel tehlikeler taşımaktadır.

İlk “İslamî İktisat Eseri” adındaki beşinci bölüm ise, risalenin beslendiği arka planı ve içinde yer aldığı literatürü inceler. Yazarın kendi ifadesiyle “Avrupadan öğrenilen modern iktisat bilgisinin, İslamî bir toplumun ihtiyaçlarına ve İslam düşünce dünyasının kavramsal çerçevesine uyarlanarak yazılması” sebebiyle eser İslamî iktisat türünün ilk örneklerindedir (s. 70). İslam iktisadı alanında kavram tartışmaları günümüzde devam ederken Kılınçoğlu’nun İslamî İktisat tabirini tercih etmesi, düşünülmüş zekice bir tutum olmalıdır. Burada risale için yapılan iktisat bilimini yerelleştirme vurgusu dikkat çekicidir. Zira İslam ile ve onun bilgi birikimiyle irtibatlı olması yönüyle İslamî olarak atfedilen eser, bağımsız ve ana akım dışında olma iddiasındaki günümüz İslam İktisadı eserlerinden farklıdır. Bu anlamda terminolojideki nüansı, eserin iddiasıyla örtüşmektedir.

Risalenin faiz konusundaki tutumu yönüyle modern literatürden ayrıldığı bilgisi de ufuk açıcudur. Kılınçoğlu’na göre müellif, iktisadın temel problemi olarak faizi görmez. Bunun da ötesinde yazara göre, faizin İslamî iktisat içinde bir problem oluşu ancak XX. yüzyılın ortalarından itibaren (s. 71). Hatta XIX. yüzyıla ait eserlerde faizin merkezî yer tutmayıp XX. yüzyılda önemli hale gelmesi ise düşünsel, fikhî veya felsefî değil; İslamcılık’la ilişkili siyasî bir tutumdur. Oysa sonraki dönem İslam İktisadı çalışmalarında temel meseleyi faiz oluştururken risalede buna yer verilmemesini siyasî/itikadî bir tutumdan çok, dönemin öncelikli problemleri ve bankacılığın henüz bu kadar gelişmemiş olmasına bağlamak daha sağlıklı olabilir. Daha da önemlisi, faiz meselesinde dönem karşılaştırması yapılırken, XVI. yüzyıldan beri üretilmiş olan risalelere hiçbir atıf yapılmaması, bu konudaki derinlikli kıyasa fırsat vermemiş gibi görünmektedir. Faiz konusunun, Osmanlı iktisat tarihçileri ve İslam iktisadî düşünce araştırmacılarının yumuşak karnı olduğu söylenebilir. İdeolojik ve popüler bilgilerden uzak, derinlikli ve disiplinler arası çalışmayı zaruri kılmaması sebebiyle bu alanın üzerinde henüz esaslı olarak kalem oynatılmadığını söylemek sanırım abartılı bir değerlendirme sayılmaz.

Kتابın temel iddialarında olan ve el yazmasının Jean-Baptiste Say’ın *Co-urs complet* ve *Traite deconomie politique* eserlerini temel aldığı iddiası metinlerden pasaj karşılaştırmalarıyla desteklenmiştir. Ayrıca yazara göre risale, Adam Smith ve Malthus gibi Avrupa kaynaklarını da temel almıştır. Bu

anlamda risale, Avrupa kaynaklı yeni pozitivist bilimsel paradigma üzerine inşa edilmiştir (s. 46). Fakat eserler, bazı bölüm başlıkları ve içerikleri itibarıyla benzer olmakla birlikte, temel argümanları itibarıyla farklıdır. Söz gelimi Smith, ekonomiyi üretim-bölüşüm ilişkilerinin yasalarını ortaya koyan evrensel bir bilim olarak görürken, müellif iktisat ilmiyle, Osmanlı özelinde askerî-idarî pragmatik çözümler aramaktadır. Hem bu arayış hem de içerik yönüyle risale, önceki dönem Osmanlı eserlerine benzemektedir. Bu da yazarın, iddiasında haklılık payı olmakla birlikte, risaleye atfettiği epistemik kırılmayı, risalenin içeriği/argümanı itibarıyla değil, kendisinin onu konumlandığı nesep itibarıyla iddia ettiğini düşündürmektedir. Alıntı yapılmış pasajların varlığı, bir yazmayı metot olarak başka bir janra konumlandırma-yabilir. Bu kayma, risaleyi kendi bağlamından ve içinde üretildiği bilgi birikiminden de uzaklaştırma ve bu sebeple anlaşılmasını zorlaştırma tehlikesini de taşımaktadır.

Ayrıca yazarın, risaleye kaynak arayışında kimi zaman kesin kimi zaman ihtiyatlı olması; temel kaynağı birkaç yerde farklı zikretmesi karmaşaya sebep olmaktadır. Mesela üçüncü bölümde Say'ın merkezde olduğunu ve Smith'in çalışmasının "eğer doğruysa" önemli olduğunu vurgulayan yazar, dördüncü bölümünde rahatlıkla Smith'in merkeze alındığını söyleyebilmektedir. Kitabın farklı bölümlerinin aynı konulara girmesi de okuyucunun argümanı takip etmesini zorlaştırmaktadır.

Deniz T. Kılınçoğlu'nun kitabı, el yazması üzerindeki ince işçilik, karşılaştırmalı çalışma ve içerdiği iddialarla alana önemli bir katkıdır. Hem yeniden gündeme getirdiği tartışmalar hem de ilk defa ortaya attığı iddialarla, üzerinde durulması gereken bir çalışmadır.

Literatürdeki ve elindeki bilgileri ciddiyetle harmanlayan Kılınçoğlu, eldeki imkânlarla en yüksek verimi almayı deniyor. Haliyle, böyle bir alanda bu önemli iddiaları ortaya atmanın zorluklarını yaşıyor. Fıkıh literatürü, nasihatname ve ahlak literatürü ve çeşitli risale/layihalara aynı ciddiyetle bakmak yazarın burada yer verdiği bazı iddiaların daha güçlü hale gelmesine, bazılarının ise zaten tartışılmış ve aşılmış meseleler olduğu farkedip daha ihtiyatlı davranmasına sebep olabilirdi.

Kayakların zenginliği, disiplinler arası çalışma zarureti ve az çalışılmış bir saha olması, bu alanı vaatkâr olduğu kadar zor bir alan haline getiriyor. Bu sebeple bu alanda yazarın ve eserin sınırlarını aşan sorunlar vardır. Sorunlardan bir tanesi, bu alandaki çalışma sayısının azlığının olumsuz etkileridir. Bu, bilgi sürekliliği ve derinliğini sağlamayı zorlaştırmakta, eser verenleri mecburi olarak genellemeler ve özetlemelere sürüklemektedir. Bir

teoriyi doğrulamak için yeterli delil bulma zorluğu, aynı sebeple bir iddiayı yanlışlamayı da zorlaştırmaktadır. Bir diğer zorluk Osmanlı iktisat düşüncesinin birçok alanı bilmeyi zaruri kılmamasından kaynaklanır. İktisat, Avrupa ve dünya iktisat tarihi, düşünce tarihi ve felsefesine harcanan emek kadar İslamî ilimler, fıkıh, Osmanlı tarihi ve Osmanlı entelektüel tarihine de emek verilmesi gerekmektedir. Araştırmacıların sayısı ve niteliği arttıkça, bu doğal sorunların yavaş yavaş ortadan kalkacağını ümit ediyoruz.

Muhammed Bedrettin Toprak, Doktora Öğrencisi
Marmara Üniversitesi İktisat Tarihi Bölümü

ORCID 0000-0003-2395-4512

DOI 10.26570/isad.650337